

О.П. Моця *

НАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЧАСІВ¹

Твердження частини сучасних науковців та політиків про існування єдиного східнослов'янського народу у вигляді т. зв. давньоруської народності робить необхідним ще раз звернутися до цієї складної проблеми і в першу чергу — до вивчення на сучасному рівні першооснов такого процесу у середньовічні часи. Наявна інформація дозволяє говорити про початкові імпульси у розселенні в різні регіони Східної Європи із півдня східнослов'янської ойкумени. А подальші історичні процеси, що часто мали регіональну специфіку, призвели до поступового формування уже після загибелі Київської Русі трьох сучасних народів, хоча і у цьому питанні також існують певні нюанси.

К л ю ч о в і с л о в а: народ, народність, етнос, слов'яни, племена, руси, розселення, Східна Європа, Київська Русь, матеріальна культура.

Нестор Літописець, характеризуючи етнічний стан усього слов'янського світу в кінці I тис. н. е., змушений був константувати: «*тако разидеся Словеньскии языкъ темже и грамота прозвася Словенская*» (Полное собрание русских летописей 1962, стлб. 6). Правда його ж теорія про дунайське походження цієї етнічної спільності та її подальше розселення на європейських просторах нині не знаходить ніяких реальних підтверджень. Більш достовірним є бачення такої конструкції як виключно книжної. У ній нема ніяких спогадів про дійсний рух народів на нові землі або ж відображення «колективної пам'яті» про таке переселення (Толочко 2015, с. 78). І все ж, прийнявши таке твердження літописця за основу, історики — славісти різних поколінь досліджували окремі спільноти в межах конкретних етносів цієї частини ойкумени в контексті аналізу їх внутрішніх та міжнародних процесів, а також

у динамічному розвитку та певній трансформації. Східнослов'янський світ в очах дослідників видозмінювався, зокрема у проявах самосвідомості представників окремих угруповань — росіян, українців, білорусів, що можна продемонструвати наступним чином.

М. Костомаров, розглядаючи в історичному контексті питання різноетнічності східнослов'янських спільнот, відзначав: «*Початок цієї відмінності губиться в глибокій давнині, як і взагалі розподіл слов'янського племені на окремі народи*». Для нього в Східній Європі у середньовічну епоху існували дві спільноти — «велико-руська» та «малоруська» або ж «південно-руська» (Костомаров 1903, с. 35). Паралельно, на межі XIX—XX ст. відпрацьовувалася концепція «триєдино-руського народу». А у 30-ті роки XX ст. переважна частина вітчизняних дослідників (переважно російських) більш чи менш виразно декларувала положення про «руський народ» Київської Русі та періоду феодальної роздробленості (Юсова 2005, с. 168—170, 268—270). Таке відносно різнопланове бачення «припинилося» із появою «Тез про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», у яких ЦК КПРС «постановив»: «*Російський, український і білоруський народи ведуть своє походження з єдиного коріння — давньоруської народності, яка створила давньоруську державу — Київську Русь ... поступово із єдиної давньоруської народності утворилися три братні народності — російська, українська та білоруська із притаманними їм особливостями мови, культури і побуту*» (Тезиси... 1950, с. 5). За такою схемою, і з таким етнічним розподілом східнослов'янського світу виходила основна частина робіт даного наукового напрямку в різних країнах, в першу чергу у колишньому СРСР та часто й у незалежних країнах після його розпаду. Зокрема, слід відзначити багатомне видання в серії «*Народи і культури*», яке здійснювалося у свій час — до сучасної міждержавної кризи — Інститутом етнології й антропології РАН із залученням українських та білоруських спеціалістів, а також опубліковані від-

* МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

¹ Стаття підготовлена в контексті роботи Комісії із слов'янської археології при Міжнародному комітеті славистів

носно недавно нариси з історії України та Росії (Украинцы 2000; Русские 2003; Белорусы 2003; Нариси історії Росії 2007; История Украины 2008).

У такому ж руслі дослідження продовжувалися до останніх років, коли із Кремля «прогримів грім», аналогічний тому, який звідти ж пролунав у 1950 р. з боку «вождя усіх народів». Мається на увазі робота Й. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства» та інспірована згори дискусія з приводу теорії М. Марра. Але на цей раз маємо «нову теорію» про ситуацію у східнослов'янському етногенезі: виявляється, що не існують три народи, а завжди був лише один — російський (частіше це відноситься до відокремленості українців, але й про білорусів іноді «не забувають»).

Заради справедливості слід відзначити, що ніхто із авторитетних російських науковців до такої «гіпотези» поки що не приєднався (хоча й не виступив із публічними запереченнями). А от «борзописці» свого шансу не згавили. Ось один із прикладів — книга О. Кунгурова, котра вже витримала кілька тиражів. Згадаймо лише декілька думок цього «новатора», котрі торкаються історії Київської Русі, з точки зору офіційної радянської історіографії — «колиски трьох братніх народів». Там спочатку заявляється, що українського народу впродовж століть взагалі не існувало — він з'явився лише у XX ст., хоча його нема і нині (так з'явився, чи відсутній?). Великороси, малороси і якути складають історичну руську націю, а у минулому українці в основному являлися росіянами, поляками і євреями. Достовірність «Повісті минулих літ» теж викликає сумніви у цього псевдодослідника: оригінала ж нема (мабуть, він повірив би лише юридично завіреному тексту?). Та й сама колиска східнослов'янської цивілізації знаходилася не на Дніпрі чи Волхові, а на північному сході (тож ближче до Москви?). Виявляється, якраз там знаходилися величезні запаси болотно-озерної залізної руди, а якраз залізо стало двигуном прогресу (начебо подібних запасів не було по всій поліській зоні Європи?).

Потім черга доходить і до трагічних подій XIII ст.: монголо-татари перемогли русів у зв'язку із наявністю могутнього союзника у вигляді православної церкви і підтримки завойовників Великим Новгородом (до речі, у нього місто знаходилося не на Волхові, а на Волзі). Але суперсенсацією стало не це, а таке твердження: батько Олександра Невського князь Ярослав Всеволодович і хан Батий — одна й та сама особа; далі у роздумах з'являється ще й ідея, що Во-

лодимир Святославич, мабуть, теж «злився» із вищезгаданим історичним гібридом.

Але й це ще не головне у даному дослідженні: *«Не было никакой древней Киевской Руси, да и самой Руси, как единого государства, в древности не существовало. В Поволжье сформировалось ядро империи, втянувшей в течение веков в свою орбиту все заселенные русскими территории, а попутно и множество других народов. Процесс этот завершился лишь в середине прошлого века. Чисто кабинетные доктрины о раздельности существования «двух русских народностей» появились лишь в середине XIX в. в среде либеральной профессуры и носили не научный, а политический характер»* (Кунгуров 2012, с. 411—412). Ось вам і «достойна аргументація» для вищезгаданого твердження про «єдиний російський народ».

На це можливо лише привести роздуми незабутнього Швейка, який розповів двом п'яним фельдкурнтам історію про одного благочинного: *«Вчитав він там, що кожний, хто вірить в антиподів, повинен бути проклятий. Покликав він свою служницю, та й каже: «Слушайте, ви якось мені говорили, що ваш син, слюсар, виїхав до Австралії. Таким чином, він зараз у антиподів, а святий Августин наказує, щоб кожний, хто вірить у антиподів, був проклятий». «Отче духовний, — каже йому баба, — так мій син посилає з Австралії листи і гроші». «Це диявольська мана, — відповідає їй благочинний, — жодної Австралії, за святим Августином, немає, це вас тільки антихрист облутав». У неділю він прилюдно прокляв її в костелі і кричав, що Австралії немає. Відразу ж з костюлу його відвезли до божевільні. Правду кажучи, багатьом там і місце»* (Гашек 2009, с. 134). Без жодних сумнівів, вище цитованого «аргументатора» ідеї відсутності реального минулого у сусідів сьогоденних росіян теж слід орієнтувати для поселення у подібному закладі.

Звичайно, із новими результатами вивчення історії кожного людського організму слід знайомити кожного, хто цікавиться цим питанням. Та не так грубо й цинічно це робити, за принципом: «чего изволите?». Адже коли *«...все принимают брехню, нав'язану партією, якщо у всіх документах одна і та ж пісня, тоді ця брехня поселяється в історії й стає правдою. «Хто керує минулим, — віщує партійний лозунг, — той управляє майбутнім; хто управляє сучасністю, той управляє минулим». Та, все ж, минуле, по природі своїй змінне, змінам ніколи не підпорядковувалось»* (Оруэлл 1989, с. 41). А тому, у нашому конкретному випадку, слід погоди-

тися з точкою зору В. Смоля, що неприпустимою являється політична спекуляція навколо важливих моментів у вивченні розвитку двох народів — українського та російського, — коли під час гострих, далеко не наукових дискусій часто ігноруються конкретні історичні реалії, а опоненти керуються заздалегідь витвореними схемами чи ідеологічними концепціями (Україна та Росія... 2003, с. 3).

Та в цьому питанні маємо й своєрідні новації останнього десятиліття, про що вже згадувалося вище. Мова йде про Указ Президента РФ 2011 р. «О праздновании 1150-летия зарождения российской государственности», який розпочинається звичними у таких випадках словами: *«В целях дальнейшей консолидации российского общества и в связи с исполняющимся в 2012 году 1150-летием зарождения российской государственности постановляю: Принять предложение Правительства Российской Федерации о праздновании в 2012 году 1150-летия зарождения Российской Федерации»*. І це при тому, що аж до кінця XI ст. всі посадники у Новгороді Великому — фактичному основному центрі Північної Русі — були киянами за походженням. Та й за функціональним виконанням своїх обов'язків: вони ж призначалися київськими великими князями (Толочко 2018, с. 19). Тобто держава на півночі вже існує, а центр її заходиться за тисячі кілометрів південніше («оригінальний» розподіл влади).

Звичайно, таке одностороннє рішення не сприяло поглибленню російсько-українських «дружніх» стосунків, про що красномовно свідчать події останніх років. Але якщо, гіпотетично, вже тоді зароджується російська державність, то, також гіпотетично, починає формуватися й російський народ — суспільство її підлеглих. А де ж вони розселилися? Під Новгородом, Псковом чи Ладогою, чи й, приміром, у Середньому Подніпров'ї? А це вже експансіонізм або ж навіть великодержавний шовінізм. Адже й білоруси в останній час «відкрили» власну державність починаючи з останньої чверті X ст., опираючись зокрема на ранні згадки про Полоцьк. Та й появу перших укріплень майбутнього повноцінного міста Києва на правому березі Дніпра десь в перші століття другої половини I тис. н. е. ще ніхто із серйозних дослідників не ставив під сумнів (Начало русской государственности... 2012, с. 50—51). Знову розпочинається навколонукове безладдя. Але, у будь-якому випадку, вищезгадане твердження про існування давньоруської народності, за допомогою саме

сучасних кремлівських «теоретиків» та їх прихильників відходить у «славне» радянське минуле. Найімовірніше, тоді певну єдність відчували лише представники правлячого роду Рюриковичів та їх оточення — бояри та інші безпосередні князівські піддані, носії т. зв. дружинної культури.

І ще одне загальнотеоретичне посилення вже в контексті наявності сучасного протистояння двох сусідніх народів: *«Люди не вступают у конфронтацію спонтанно. Ворожість завжди має якусь причину, і остання нерідко корениться у тому, як люди сприймають свою етнічну групу, її місце в сучасному й історичному контексті, її взаємовідносини із сусідами та державою в історичній перспективі, як вони оцінюють своє і чуже»* (Щнирельман 1995, с. 3). А далі, вже О. Левкієвська цілком справедливо та науково обгрунтовано пояснює такий стан речей: *«Становлення нової української ідентичності, що відбувається на наших очах (котре, до слова, проходить не завжди конструктивно й позитивними шляхами), невідмовно потягло за собою гостру й часом хворобливу залежність у росіян переосмислення власної етнокультурної ідентичності, історично пов'язаної із ідеєю «великої» російської нації (пізніше переосмисленої у рамках «радянського народу»), яка включала до себе три близькородинні етноси — великоросів, малоросів та білоросів, які взаємодоповнювали один одного. Сформульована офіційною державною ідеологією у XIX ст., ця політична ідея розуміла злиття східнослав'янських етносів в об'єднаний «руський народ» із єдиною етнокультурною, мовною та релігійною самоідентифікацією, тим більш, що об'єктивні передумови (близька спорідненість культур і мов, релігійна єдність, співіснування в межах однієї держави) для цього були. На фоні такої ідеї, укоріненої в російській громадській свідомості, претензії сучасних українців на власну ідентичність (культуру, мову, історію, державність), не просто відмінну від російської, але часто протиставлену їй як чужої та ворожої, викликали у російській масовій самосвідомості неминучий культурний шок, однією із спроб перебороти котрий й стало створення на фоні старих стереотипних моделей нового, часто негативного образу українця»* (Левкієвська 2008, с. 156—157). Та це писалося ще до нинішнього загострення міждержавного конфлікту, коли протистояння взагалі у цілому загострилося. Хоча, подібні роздуми вказують на більш глибоке протистояння у деяких деталях попередніх протиріч, які теперішнє російське керівництво використало у власних меркантильних цілях.

Рис. 1. Центральна-Східна Європа близько 950 р. (за: Плохій 2015)

Тож поява версії «національної одноруськості» східних слов'ян стала не моментальним «кремлівським озорінням», а пояснюється змінами у часто підсвідомому розумінні власного місця в історії вчорашнього «старшого брата». Та цьому слід протиставити не реальну боротьбу в окопах (хоча, на превеликий жаль, якраз це стало об'єктивною реальністю. Й підтверджується дійсним станом речей вже протягом кількох років), а науково обгрунтованою аргументацією. Звичайно, у одній роботі це зробити теоретично й практично неможливо. Тож в даному випадку зупинимося лише на сучасному баченні підоснови процесу викристалізації та виокремлення предків сучасних східнослов'янських народів використовуючи, в першу чергу, досягнення археології.

Починати виявлення згаданої підоснови слід із часів раннього середньовіччя — адже носіїв тогочасних археологічних культур вдалося пов'язавши із інформацією писемних джерел, віднести до слов'янського етнічного масиву. Окрім того, наявні на сьогодні матеріали

дозволяють, з одного боку, пов'язати їх із пам'ятками давньоруської доби, а з іншого, шляхом ретроспективного аналізу, поєднати із більш ранніми пам'ятками Східної та Середньої Європи. Вже в VI—VII ст. н. е. слов'янська людність розділилася на чотири культурні групи, відомі в археологічній типології під назвами колочинської, пенківської, прзько-корчацької та дзедзіцької культур. Перші три виникли ще у V ст. на території сучасної України та у деяких суміжних областях Росії й Білорусі, а остання — в Середній і Північній Польщі не раніше VI ст. До цього слід додати й те, що у матеріалах іменьківської археологічної культури Середнього Поволжя теж виявлені деякі елементи слов'янських культур V—VII ст. Надалі на сучасних українських теренах на межі VII—VIII ст. відбулися помітні зміни в матеріальній культурі. А на основі попередніх вирости лука-райковецька культура на Дніпровському Правобережжі (аж до Карпат) та волинцевська, а потім роменська — на Дніпровському Лівобережжі. Вже в межах цих

культурних ареалів формувалися нові племена й племінні союзи, на основі яких далі створювалися структури Київської Русі (Баран 1998, с. 9—10). На території Середнього Подніпров'я виділені ще й пам'ятки сахнівської культури переддержавного періоду.

Найінтенсивніші потоки слов'янського розселення були спрямовані на південь — у напрямку Дунаю та кордонів могутньої Візантійської імперії. В. Баран вважає, що розселення слов'ян на південь відбувалося з тих же причин, котрі зумовили відхід готів із приходом гунів у Північно-Західне Причорномор'я. Гуни, розбивши супротивника, почали чинити тиск на всі племена, які входили до складу готської «імперії Германаріха», зокрема і на слов'ян.

Але цей напрямок у нашому випадку нас не цікавить — нащадки склавів і антів у цих європейських районах не увійшли до складу майбутньої Русі. Тому звернемося до північного та північно-східного напрямків розселення слов'ян. Туди, окрім представників вищезгаданих слов'янських угруповань — склавів і антів — переселялися й «колочинці», в яких частина дослідників вбачає давніх венеців (Україна: хронологія розвитку 2009, с. 9).

Ні у кого із серйозних дослідників не викликає сумнівів, що слов'янське населення в області верхів'їв Дніпра та Волги було прийшлим і «нашарувалося» на місцевий етнічний субстрат. За даними писемних джерел, до появи слов'ян за північними та східними межами Верхнього Подніпров'я мешкали фіно-угорські племена — чудь і весь на півночі та мерянські, муромські й мордовські племена у Волго-Окському межиріччі. Про давнє населення Верхнього Подніпров'я літописи нічого не повідомляють, але на основі лінгвістичних даних, насамперед матеріалів гідронімії, вже давно встановлено, що у давнину ці території заселяли балти. Тож, за сучасною науковою термінологією, нові утворення, де головну роль уже відігравали переселенці-слов'яни, створювалися якраз за ініціативи таких емігрантів (рис. 1). Картографічні ілюстрації тут і далі наводяться за однією із останніх монографій С. Плохія (Плохій 2015).

Питання про балто-слов'янські стосунки та роль дніпровських балтів у формуванні тут нової слов'янської етнічної спільноти — майбутніх білорусів — досить цікаве й не до кінця розроблене. Але обов'язково слід вказати на те, що на відміну від фіно-угорських племен, які являлися чужими для слов'ян за мовою та куль-

турою, балти були близькими переселенцям внаслідок спільного індоєвропейського минулого (Іванов, Топоров 1958, с. 39). Окрім того, на землях сучасної Білорусі простежуються ще й сліди зайд із слов'янського заходу.

За свідченням П. Третьякова та його білоруських колег, протягом третьої чверті I тис. н. е. східні балти почали зводити численні укріплення-сховища майже біля кожного поселення. Очевидно, що ситуація у Верхньому Подніпров'ї тоді була не мирною — практично всі згадані городища загинули одночасно внаслідок пожеж. Супротивник автохтонів без особливих зусиль займав укріплення невеликих розмірів, а місцеве населення у разі його наближення ховалося в лісах. Така ситуація склалася десь у середині VIII ст. (Третьяков 1966, с. 274, 277, 282). Вірогідно, слов'яни-переселенці використали тактику розселення, аналогічну гунській відносно готів, а ті, у свою чергу, — до підпорядкованих собі «молодих слов'ян», і в першу чергу до представників їх племінної верхівки. У підтвердження такої думки слід вказати хоча б на свідчення візантійського автора Йордана, коли під час слов'яно-готського протистояння в часи Великого переселення народів переможці-готи розіп'яли слов'янського «короля» Божа (або Боза) разом із його синами та 70 знатними особами (Свод... 1991, с. 115). Процес асиміляції із попереднім усуненням балтської племінної верхівки, імовірно, розпочинався подібним способом, що і не дивно для тієї історичної ситуації, хоча на першому етапі контактів балти і слов'яни, мабуть, інтенсивно ще не змішувалися. Очевидно, слов'яни в середині та другій половині I тис. н. е. проникали окремими потоками все далі і далі у північному напрямі. Але, також імовірно, що навперейми такому руху із заходу просувалися і нові переселенці-емігранти, про що свідчить незаперечний археологічний аргумент: типова для «західняків» вкрита розчесаними полосами кераміка.

Наприкінці третьої чверті I тис. н. е. в історії населення північної частини Верхнього Подніпров'я відбулася ще одна важлива подія, внаслідок котрої етнічна ситуація суттєво ускладнилася, а «острівці» балтів ще більше звузилися. Йдеться про проникнення в розглянуту місцевість нового слов'янського населення, яке полишило по собі своєрідні поховальні пам'ятки — довгі кургани (захоронення літописних кривичів, які якраз, імовірно, й палили балтські городища). Таким чином, угруповання східних балтів, котре

розмішувалося переважно на території Верхнього Посожжя, було потіснене, а можливо й розгромлене слов'янами, які прийшли не з півдня (по Дніпру), а із заходу чи північного заходу. Балтські ж «острівці», зафіксовані у Волзько-Окському межиріччі, продовжували існувати аж до початку II тис. н. е., про що говорять сліди перебування тут «людей голяді» (Третьяков 1966, с. 39).

Але основним етнічним компонентом на землях останнього із названих східноєвропейських регіонів, до часів переселення туди слов'ян із різних напрямів, все ж були не балти, а фіно-угри. Інтеграційні процеси там проходили ще більш складно й триваліше, а культура місцевих племен ставала все більш вагомим й серйознішим внеском в загальну культуру північно-східних земель. Той же П. Третьяков відзначав, що процеси у фіно-угорському середовищі в часи контактів із слов'янами проходили інакше, ніж у балтському на землях Верхнього Подніпров'я. Зокрема тут не сталося змін у формі поселень, що мало місце в зоні розселення балтів. Адже відомо багато городищ, життя на яких продовжувалося аж до кінця I тис. н. е. (Третьяков 1966, с. 288).

В останній чверті I тис. н. е. слов'яни почали освоювати й північну зону Східної Європи, де представники різних їхніх угруповань почали «вклинюватися», в першу чергу у слабо заселену межову зону між прибалтійсько-фінським і волзько-фінським етнічними масивами. У цілому ж в їх поховальних пам'ятках — сопках та довгих курганах — можна простежити тенденцію зміни дослов'янських традицій у цій обрядовості та металевому убранстві. Поширюється зведення городищ, матеріальна культура жителів котрих стає близькою до слов'янських культур південного узбережжя Балтії та одночасно відмінна від таких південних культур, як вищезгадані лука-райковецька та роменська. Крайнім північним пунктом, образно розміщеним на вістрі слов'янського світу, котрий «вклинився» у тогочасне автохтонне фіно-угорське середовище, являлася Ладога. Цей пункт став першим значним контактним центром у слов'яно-скандинавських стосунках (Лебедев 1985, с. 199—203, 212). Утворився своєрідний етнічний «казан», основними складовими якого стали новгородські словени, кривичі, чудь, меря і весь. А це вплинуло на формування *«величезної різноетнічної федерації нашого Північного Заходу, котра складалася із племен західних і східних слов'ян та абorigенних племен фіно-угорського походження»*

(Янин 1997, с. 220). На той час південні переселенці являлися лише одним із компонентів нової міжетнічної конфедерації, а не її своєрідним «локомотивом» у соціальному розвитку. Лише згодом ситуація почала змінюватися на користь тих, хто прийшов останнім — вихідців із півдня Східної Європи.

Загалом нині етнографічні особливості у східнослов'янському світі в цілому чіткіше проступають у межах досить значних регіонів, котрі охоплюють території розселення кількох літописних племен. Вони обумовлювалися, насамперед, різними географічними чинниками, а також сусідством іншоетнічного населення. На півдні та південному заході групами близьких племен являлися поляни, сіверяни (західні), древляни та частково дреговичі, волиняни й дуліби, тиверці і білі хорвати; на північному сході — сіверяни (східні), вятичі й радимичі; на північному заході — дреговичі, кривичі й новгородські словени (Седов 1982; Толочко 1996). Але водночас за пам'ятками останньої чверті I тис. н. е. все рельєфніше вимальовується й картина становлення протодержавних територіальних структур у районах між Ладогою та Псковом — на півночі, між Білоозером і Муромом — на північному сході східнослов'янської ойкумени; між Києвом і Черніговом та між Волинем і Червенем на півдні й південному заході. Проміжну позицію між перерахованими територіальними структурами займало ще одне протодержавне утворення — між Полоцьком та Смоленськом. Надалі, внаслідок інтеграційних процесів різного рівня, виділилося два основні державотворчі регіони — вже згадана північна конфедерація та південна «Руська земля» у Середньому Подніпров'ї із перспективами відмінностей і у етнічному відношенні.

У X ст. вони стали відомі у Візантії як північна «Зовнішня Русь» і як вірогідна протипага їй на півдні — «Русь Внутрішня» (Багрянородный 1991, с. 309). Їх основними центрами стали Новгород Великий та Київ. Певною мірою така територіальна розмежованість підтверджується в цілому й східними авторами (Славонія і Куява), хоча до двох названих територій додається і третя — Арса у районі Ростова на Волзі (Дубов 1982, с. 104—111). Але в останньому випадку поки що маємо лише гіпотезу: хоча Ростов і згадується у літописних статтях 862 й 907 рр., але то була лише вставка початку XII ст. Тож впевнено говорити про його існування наприкінці I тис. н. е. нині ще немає достатніх підстав (Кучкин 1984, с. 57—58).

Рис. 2. Центрально-Східна Європа близько 1050 р. (за: Плохій 2015)

Список міст, котрі згадані у повідомленні про «закликання варягів» — Ладога, Новгород, Ізборськ, Білоозеро, а також у дещо пізнішій літописній статті — Полоцьк, Ростов, Муром, на думку Г. Лебедева, означає початкові межі «Верхньої» (тобто «Зовнішньої») Русі, на основі котрої пізніше склалися Новгородська та Псковська землі, а в X ст. виділилася Ростово–Суздальська (Лебедев 1985, с. 197). Але вищенаведена думка про пізнішу вставку стосовно Ростова дозволяє окреслювати кордони «Зовнішньої Русі» дещо південніше Мурому й трохи північніше Смоленська й Полоцька (рис. 2).

Стосовно ж «Внутрішньої» («Південної») Русі, то її початкові кордони локалізовані у середньодніпровському регіоні з містами Київ, Чернігів та Переяслав. Надалі були приєднані радимичькі й волинські території, а на межі XII–XIII ст. до «руської» зони потрапила й підкарпатська Галицька земля. У північному напрямі на рубежі I–II тис. н. е. «руське» найменування поширилося до Смоленська і По-

лоцька (останній найраніше виділився у самостійну удільну структуру серед тогочасних земель-князівств, а далі став «плацдармом» у процесі формування білорусів).

На користь такої версії говорять і перераховані у «Повісті минулих літ» міста, котрі були названі серед руських градів у візантійсько-руському договорі 907 р.: Київ, Чернігів, Переяславль, Полоцьк, Ростов і Любеч (стосовно Ростова, як вже зазначалося, то була більш пізніша вставка). Тож лише Полоцьк постає спірним центром у сенсі південно–північного територіального розмежування, що часто фіксується у прикордонному протистоянні і у інших випадках. А загалом східнослов'янські Північ і Північний Схід у давньоруські часи не були «руською зоною» в історично-географічному розумінні. Перший регіон стабільно іменувався «Новгородською областю (або волостю), а другий — Заліссям (Новгородская первая летопись... 1950, с. 23–95; Журавель 2006, с. 69–73). Останній із названих став «Руссю» у післямонгольські часи, а перший — ще пізніше. Від-

носно поволзького регіону, окрім «заліського фактору», говорить і той факт, що відоме «Слово про загибель Руської землі» — де Поволжя вперше було віднесене до Русі — з'явилося лише у середині XIII ст. при дворі на той час вже померлого князя Ярослава Всеволодовича у Переяславлі Заліському — тобто вже після розгрому регіону військами хана Батия. Але цікаво зазначити і те (Бегунов 1965; Данилов 1965), що російські дослідники автором цього твору визнають ченця із подністровського Галича. Тож «руська» назва прийшла на Волгу з півдня східнослов'янського світу (де ж тоді знаходилися витoki «русского мира», і кого до кого треба приєднувати?).

Таке територіально-адміністративне членування певною мірою визнається й частиною сучасних дослідників, правда у більш складному варіанті: Київська Русь, Новгородська республіка, Руська Північ, центральноруські князівства (Носов 2008, с. 9). Але в контексті даної праці головним являється те, що розподіл на Південь, з одного боку, та Північ і Північний Схід з іншого зафіксовано ще раз стосовно першої половини II тис. н. е.

А це, в свою чергу, призвело й до відмінностей в організації соціальних структур на територіях названих великих за розмірами областей і, очевидно, вплинуло на формування нової самосвідомості у населення, яке там проживало вже у ті часи. З цього приводу досить слушно висловився Р. Пайпс: *«Не беручись розв'язати суперечки, що ведуться між істориками про те, домагання якої народності, великоруської чи української, на київський спадок мають під собою більш тверде підґрунтя, не слід ігнорувати важливу проблему, підняту критиками теорії про пряму спадковість між Києвом і Москвою. В Московській державі і насправді були введені істотні політичні новації, котрі створили в ній устрій, достатньо відмінний від київського. Походження багатьох із цих новацій можливо вести від того, яким чином склалася Московська держава. В Київській Русі і в усіх князівствах, які вийшли із неї, окрім північно-східних, населення з'явилося поперед князів: спочатку утворилися поселення і лише потім політична влада. Північний схід, навпаки, був у більшій частині колонізований за ініціативи та під проводом князів; тут влада випереджала заселення. В результаті цього північно-східні князі мали таку владу й престиж, на котру зроду не могли розраховувати їх побратими у Новгороді чи Литві. Землі, за їх переконанням, належали їм; міста, ліси, ниви, луки й річні шляхи були їхньою власніс-*

тю, так як будувалися, розчищалися та експлуатувалися за їх повелінням. Таке розуміння припускало також, що всі ті люди, хто проживав на їх землі, були їхньою челяддю або ж найманцями; у будь-якому випадку, вони не могли претендувати на землю і мати які-небудь невідмінні власні «права». Так на північно-східній околиці склався якийсь власницький світогляд; пронизавши усі інститути політичної влади, він надав їм характер, подібності котрому було не знайти ні в інших частинах Росії, ні у Європі» (Пайпс 2004, с. 62). Слід лише роз'яснити, що автор, говорячи про заселення нових районів, мав на увазі східнослов'янських переселенців на фіноугорські території, а, згадавши про інші частини тогочасної Росії, розумів у цьому випадку інші землі цієї імперії.

Така думка цілком перегукується із твердженням Г. Вернадського, що історична самосвідомість будь-якого народу являється значною мірою усвідомленням історичної та органічної цільності свого місцерозвитку (Вернадский 2000, с. 35). «Кожному своє» — як стверджували стародавні римляни.

У другій половині XII ст. лише з'являються перші прояви майбутньої самосвідомості згаданих східнослов'янських народів: «Україна» на півдні у територіальному розумінні (Етимологічний словник... 1985, с. 165—166) та в характерних рисах князя Андрія Боголюбського на північному сході, коли *«великорос вперше виступав на історичну сцену, і такий виступ не можна визнати вдалим»* (Ключевский 1987, с. 325). Але до часів створення національної імперії цей історик повинен був констатувати: *«Скрізь Руська земля, і ніде, ні в одній пам'ятці не зустрінемо руський народ. Відчуття народної єдності, що пробуджувалося, чіплялося ще за територіальні межі землі, а не за національні особливості народу. Народ — поняття досить складне, котре заключало у себе духовно-етичні ознаки, які не давалися тогочасній свідомості або ще навіть не встигнувши достатньо проявитися у самому руському населенні. Притому не встигли ще згладитися залишки старовинного племінного поділу, і у межах Руської землі було багато незачеплених асиміляцією іноплеменників, яких ще не можна було ввести у розуміння руського суспільства»* (Ключевский 1987, с. 213). Тож слід погоджуватися з точкою зору, що сучасні росіяни, українці та білоруси почали процес свого етнічного самоусвідомлення пізніше часів існування Київської Русі — вже після навали орд Батия у першій половині XIII ст. Раніше «ісконність єдиного народу» не простежується,

Рис. 3. Центрально-Східна Європа близько 1265 р. (за: Плохій 2015)

а формування нових етносів відбувалося вже у нових історичних умовах (рис. 3).

Та й у ті післямонгольські часи етнічної стабільності, імовірно не було. На користь цього свідчить ситуація із формуванням такої спільності як севрюки у XIV–XVII ст. на території Дніпровського Лівобережжя — тодішньої Сіверської землі. Безпосередні предки сучасних українців, росіян та білорусів сприймали їх як людей, які належали до іншої (ніж вони) спільноти. У свою чергу, це являється свідченням того, що севрюки у ті часи становили собою окремий етнос. Цьому сприяло їхнє прикордонне розміщення, а також незавершеність етнічних процесів у постдавньоруські часи. Власне, можна вести мову про формування четвертого східнослов'янського етносу, хоча подальшого процесу і не трапилося. Адже до кінця XV ст. севрюки разом із українцями-русинами перебували у складі Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського (рис. 4). Із початком XVI ст. Сіверщина увійшла до складу Московщини, де севрюки

опинилися в одній державі із майбутніми росіянами. Усе це, звичайно, не могло не справляти вплив на самосвідомість севрюцької спільноти, особливо зважаючи на мовно-культурну спорідненість її із представниками вищезгаданих східнослов'янських етносів. Але на початок XVIII ст., асимільовані українцями, росіянами та меншою мірою білорусами севрюки зникають зі сторінок писемних джерел. Водночас міжетнічні стосунки з українцями — з одного боку, та росіянами — з іншого, розвивалися за різними сценаріями. І хоча результат у обох випадках був однаковим — зникнення севрюцької спільноти у результаті асиміляції — однак шляхи досягнення його були відмінними. Хоч і спостерігалися конфлікти севрюків із українцями, все ж їх гострота була набагато меншою, ніж із росіянами (Балушок 2016, с. 47–63).

Етнічна самосвідомість, що формувалася під час процесу етногенезу, фактично виступає потім не лише як найважливіший визначник етнічної приналежності (що відтісняє у

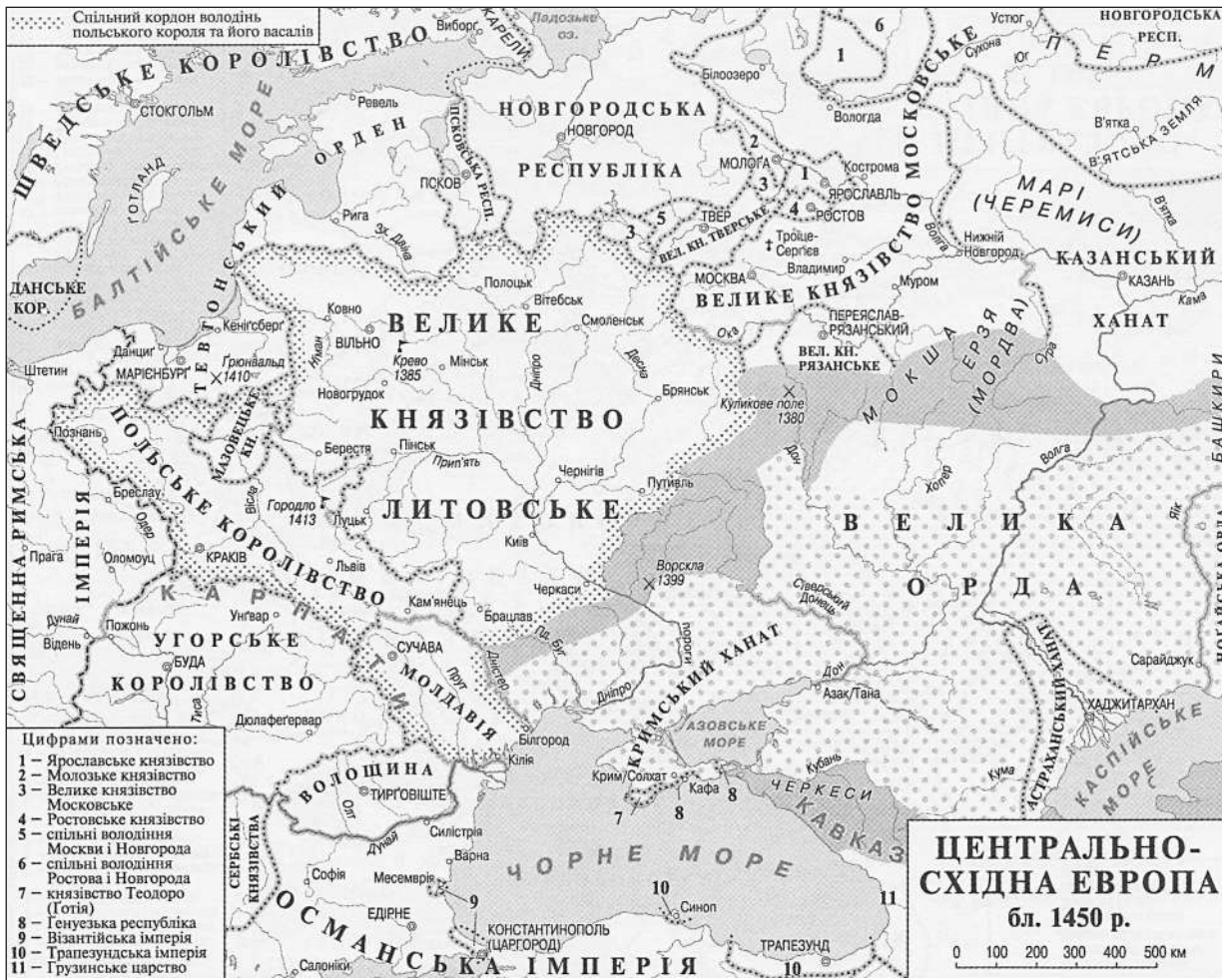

Рис. 4. Центрально-Східна Європа близько 1450 р. (за: Плохій 2015)

цьому розумінні навіть ознаку рідної мови), діяла і як сила, що об'єднує членів кожного конкретного етносу й протиставляла їх у етнічному плані іншим етносам. Під час етнічного процесу може значно змінитися етнічна територія, а окремі частини етносу можуть навіть відколотися від його основного ядра; може змінитися словниковий запас мови, її морфологічні, синтаксичні та інші особливості, а деякі частини етносу взагалі можуть змінити мову, тобто піддатися мовній асиміляції; може дуже змінитися матеріальна та духовна культура тощо, але допоки у людей, які входять до конкретного етносу, зберігаються його специфічні риси та самосвідомість, етнос продовжує існувати як такий. Укріплення етнічної самосвідомості, звичайно, збігається із бажанням етносу мати власну соціально-територіальну (зокрема й державну) організацію, що також забезпечує стійке існування етносу, збереження багатьох із вищезазначених елементів і насамперед — територіальної єдності (Етнические процессы... 1987, с. 6, 7).

Якраз на територіальному аспекті сконцентрували свою увагу російські дослідники у вже вищезазначеній колективній монографії присвяченій етнографічним особливостям свого народу: «Розглядаючи витoki та історію Російської держави, перед усе слід мати на увазі характерну, специфічну для східнослов'янських племен, а пізніше й російського етносу особливість їх долі — освоєння Східно-Європейської рівнини у процесі міграційного руху, що не припинявся з XII ст. Розширення території проживання мало не лише політичні наслідки — велику протяжність та відкритість кордонів феодальної держави, що складалася. У результаті освоєння різних природно-кліматичних зон Східно-Європейської рівнини проходили найскладніші процеси розвитку самого народу» (Русские 2003, с. 7—8). А от питання формування самосвідомості росіян, зокрема і через фіксацію та зміни у самоназвах, не стало досі темою спеціальних досліджень. Тому навіть протягом різних десятиліть минулого століття в Росії продовжували з'являтися думки, які не те, щоб підтвердити

Рис. 5. Центрально-Східна Європа близько 1665 р. (за: Плохій 2015)

ідею про «єдиний народ» на просторах Східної Європи, але навіть ставили під сумнів саме існування як цілісної етнічної одиниці самого народу російського (рис. 5). Наведемо на підтвердження цього конкретні приклади.

Д. Зеленін (перше видання з'явилося ще у 1927 р. у Берліні): «Східних слов'ян звичайно ділять на три основні групи: росіяни, білоруси й українці (за попередньою термінологією — «руські південної Русі», «малороси»). Така класифікація — не стільки етнографічна, скільки історично-політична. Росіяни — слов'янське населення давньої Московської держави, українці — слов'яни давнього Київського князівства, що об'єдналося із Москвою у 1654 р. в часи гетьмана Богдана Хмельницького, білоруси (або ж «руські західної Русі») — ті східні слов'яни, які у кінці XIV ст. були включені до складу Литовсько-Руської держави.

З етнографічної та діалектичної точки зору такий поділ східних слов'ян на три гілки незадовільний, оскільки при цьому не враховуються різкі відмінності між обома групами росіян. Півден-

норуське населення (тобто російське населення Рязанської, Тамбовської, Воронежської, Курської, Тульської, Орловської і Калузької губерній) етнографічно й діалектологічно відрізняється від північноруського (у Новгородській, Володимирській, Вятській, Вологодській та ін. губерніях) значно більше, ніж від білорусів. Тому з повним правом можна говорити про два російські народи: північноросійська (окаюча говірка) і південноросійська (акаюча говірка)» (Зеленін 1991, с. 29).

Ю. Лесман: «Росіяни (великороси у традиційній термінології), являючись основною національною групою спочатку Російської імперії, а потім Радянського Союзу, довше усіх зберігають схильність «історичній єдності трьох братніх східнослов'янських народів». Не випадково нерозуміння та подив, котре викликає у багатьох, якщо не у більшості, відокремлення українців та білорусів, що відбувається. Лише поступово і з великими труднощами засвоюється сама можливість розрізненого співіснування. Етнічна історія росіян, у відповідності із масовою свідомістю, починається у крайньому разі з X ст. й

включає в себе усіх східних слов'ян. Власне, великоруський етнос, рятуючись від спадку давньоруської єдності, знаходиться поки що на самому порозі свого зародження. Для завершення етногенезу (якщо таке відбудеться) потрібно, мабуть, меншою мірою близько двох століть» (Лесман 1993, с. 103).

Отже, перед тим, як знову заганяти своїх сусідів «до своєї хати» слід було б розібратися із власними співмешканцями та з'ясувати на сучасному рівні ступені родичання між собою. Хоча б на рівні останніх досліджень в Україні, звичайно враховуючи географічний та інші фактори, а також зміни глобального характеру, котрі відбулися протягом кількох історичних епох, починаючи із часів Середньовіччя, коли й були закладені, але ще не сформовані, основи різних етнічних угруповань східнослов'янського люду (Толочко 1997; Моця 2011; Горелов, Моця, Рафальський 2012).

Багрянородный Константин. Об управлении империей. Москва, 1991.

Балушок В.Г. Севрюки XIV—XVII ст.: спроба етнічної атрибуції. *Український історичний журнал*. 2016, № 3, с. 47—63.

Баран В.Д. Давні слов'яни. *Україна крізь віки*. Київ, 1998, т. 3.

Бегунов Ю.К. Время возникновения «Слова о погибели Русския земля» и понятие «гибели Русския земля». *Труды отдела древнерусской литературы. Институт русской литературы (Пушкинский дом)*. Москва; Ленинград, 1965, с. 147—160.

Белорусы. Москва, 2003.

Вернадский Г.В. Начертание русской истории. Санкт-Петербург, 2000.

Гашек Ярослав. Пригоди бравого солдата Швейка. Київ, 2009.

Горелов Никола, Моця Александр, Рафальський Олег. Українська етнічна нація. Київ, 2012.

Данилов В.Д. «Слово о погибели Русския земля» как произведение художественное. *Труды отдела древнерусской литературы. Институт русской литературы (Пушкинский дом)*. Москва; Ленинград, 1965, с. 132—142.

Дубов И.В. Северо-Восточная Русь в эпоху средневековья. Ленинград, 1982.

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. Київ, 1985.

Журавель А.В. «Залесьє» как взгляд с другой стороны «леса». *Восточная Европа в древности и средневековье. XVIII чтения памяти член-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто*. Москва, 2006, с. 66—70.

Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. Москва, 1991.

Иванов В.В., Топоров В.Н. К постановке вопроса о древнейших отношениях балтийских и славянских языков. Москва, 1958.

История Украины. Москва, 2008.

Ключевский В.О. Курс русской истории. Москва, 1987, ч. I.

Костомаров Н.И. Две русския народности. *Собрание сочинений Н.И. Костомарова*. Санкт-Петербург, 1903, кн. 1, с. 33—65.

Кунгуров Алексей. Киевской Руси не было или что скрывают историки. Москва, 2012.

Кучкин В.А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв. Москва, 1984.

Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки. Ленинград, 1985.

Левкиевская Е.Е. Этнокультурный и языковой стереотип украинца в русском сознании. *Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии*. Москва, 2008, с. 149—161.

Лесман Ю.М. К теории этногенеза: этногенез древнерусской народности. *Петербургский археологический вестник*. 1993, № 6, с. 93—109.

Моця Александр. Українці: народ і його земля (етапи становлення). Київ, 2011.

Нариси історії Росії. Київ, 2007.

Начало русской государственности в IX веке и ее возрождение в первой четверти XVII века. Брянск, 2012.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва; Ленинград, 1950.

Носов Е.Н. Новый взгляд на восточнославянскую цивилизацию. *Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее*. Том IV. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. Москва, 2008, с. 8—9.

Оруэлл Джордж. 1984. Москва, 1989.

Пайпс Ричард. Россия при старом режиме. Москва, 2004.

Плохий Сергій. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ, 2015.

Полное собрание русских летописей. Том I: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. Москва, 1962.

Русские. Москва, 2003.

Свод древнейших письменных известий о славянах. Том I (I—IV вв.). Москва, 1991.

Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. *Археология СССР*. Москва, 1982.

Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией. Москва, 1950.

Толочко Алексей. Очерки начальной Руси. Киев; Санкт-Петербург, 2015.

Толочко П.П. Від Русі до України. Київ, 1997.

Толочко П.П. Киев и Новгород в X—XIII вв. Исторические очерки. Киев, 2018.

Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Москва; Ленинград, 1966.

Украинцы. Москва, 2000.

Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ, 2003.

Україна: хронологія розвитку. Київ, 2009, т. 2.

Шнирельман В.А. Националистический миф: основные характеристики (на примере этногенетических версий восточнославянских народов). *Славяноведение*. 1995, № 6, с. 3—13.

Этнические процессы в современном мире. Москва, 1987.

Юсова Наталя. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті — перша половина 1940-х років). Вінниця, 2005.

Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород. Москва, 1997.

Надійшла 22.01.2019

Oleksandr P. Motsia

Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, DSc, Head of the Old Rus and Medieval archaeology Department in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

CURRENT ISSUES OF THE EASTERN SLAVS ETHNIC HISTORY RESEARCH DURING MIDDLE AGES

The statements of a part of modern historians and politicians about the existence of a single Eastern Slavic people in the form of the so-called Old Rus nationality makes it necessary to once again turn to the consideration of this rather difficult problem. First of all, to study at the present scientific level the fundamental principles of such a process in medieval times. The information available today makes it possible to speak of initial impulses in the process of settling in different regions of Eastern Europe and even beyond its borders (in the Balkans and in Central Europe) precisely from the south of East Slavic ecumene. Here, a new ethnic community was formed with the participation of the descendants of the old Scythian-Sarmatian systems, which had a significant impact on the local Slavic world. Later, representatives of the Germanic and Turkic language groups (Goths and Huns) joined the situation, which, in turn, to some extent provoked such a phenomenon as the Great Migration of Nations and the final formation of the three branches of the Slavic world. Speaking of the East Slavic ecumene, in the second half of the I thousand AD on its territory about 15 tribal unions were formed, which later transformed into tribal reigns. In the more northern areas, in the territories of modern Belarus and Russia, the ancient Balts and Finno-Ugrians, elements of the old substrate structures assimilated by new settlers, took part in the ethnic development of the Slavs. All of them together at the turn of the I—II thousand AD took part in the emergence of a new formation known to contemporaries under the name “Rus” or “Russian land”. However, it was also quite unstable, and therefore was perceived mainly only by representatives of the new social elite of the feudal society. The prevailing quantitatively rural population in the expanses of Eastern Europe was generally poorly aware of such unity. Such a “world” broke up in the 13 century as a result of a global catastrophe associated with the invasion of the hordes of Batu Khan. Further historical processes that often had already had regional specifics (in particular, the emergence of the Seviuk society on the Ukrainian—Russian—Belorussian borderland) led to the gradual formation of three modern East Slavic peoples. Although in this seemingly fully resolved issue, certain nuances can be traced that deserve further research.

К е у в о р д с: people, nationality, ethnicity, Slavs, tribes, Rus people, settlements, Eastern Europe, Kyiv Rus, material culture.

А. П. Моця

Член-корреспондент НАН Украины, профессор, заведующий отделом древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН СРЕДНЕВЕКОВЫХ ВРЕМЕН

Утверждения части современных историков и политиков о существовании единого восточнославянского народа в виде так называемой древнерусской народности делает необходимым еще раз обратиться к рассмотрению этой достаточно непростой проблемы. И в первую очередь — к изучению на современном научном уровне первооснов такого процесса в средневековые времена. Имеющаяся сегодня информация позволяет говорить о начальных импульсах в процессе расселения в разные регионы Восточной Европы и даже за ее пределы (на Балканы и в Центральную Европу) именно с юга восточнославянской ойкумены. Здесь новая этническая общность формировалась при участии потомков старых скифо-сарматских систем, которые достаточно существенно оказывали влияние на местный праславянский мир. Позже к ситуации «подключились» представители германских и тюркских языковых групп (готы и гунны), что в свою очередь, в какой-то мере, спровоцировало такой феномен как Великое переселение народов и окончательное образование трех ветвей славянского мира. Говоря о восточнославянской ойкумене, то во второй половине I тыс. н. э. на ее территории образовалось около 15 племенных союзов, которые позже трансформировались в племенные княжения. В более северных районах, на территориях современных Белоруссии и России в этническом развитии славян принимали участие древние балты и финно-угры — элементы старых субстратных структур, ассимилированные новыми переселенцами. Все они вместе на рубеже I—II тыс. н. э. приняли участие в появлении нового образования, известного современникам под названием «Русь» или «Русская земля». Но и оно было достаточно неустойчивым, а поэтому воспринималось в основном лишь представителями новой социальной верхушки феодального общества. Преобладающее в количественном отношении сельское население на просторах Восточной Европы вообще слабо осознавало такое единство. Подобный «мир» распался в XIII в. в результате глобальной катастрофы, связанной из нашествием орд хана Батыея. Дальнейшие исторические процессы, которые часто имели уже региональную специфику (в частности зарождение общества северюков на украинско—русско—белорусском пограничье) привели к постепенному формированию трех современных восточнославянских народов. Хотя и в этом, казалось бы, полностью решенном вопросе, прослеживаются определенные нюансы, которые заслуживают дальнейших исследований.

К л ю ч е в ы е с л о в а: народ, народность, этнос, славяне, племена, русы, расселения, Восточная Европа, Киевская Русь, материальная культура.

References

- Balushok V.H. Sevriuky XIV-XVII st.: sprobna etnichnoi atrybutatsii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2016, no. 3, pp. 47-63.
- Baran V.D. Davni sloviany. *Ukraina kriz viky*. Kyiv, 1998, Band 3.
- Bagrianorodnyi Konstantin. Ob upravlenii imperiei. Moskva, 1991.
- Begunov Iu.K. Vremia vozniknoveniia Slova o pogibeli "Russkiiia zemlia" i poniatie "gibeli Russkiiia zemlia". *Trudy otdela drevnerusskoi literatury. Institut russkoi literatury (Pushkinskii dom)*. Moskva; Leningrad, 1965, pp. 147-160.
- Belorussy. Moskva, 2003.
- Danilov V.D. "Slovo o pogibeli Russkiiia zemlia" kak proizvedenie khudozhestvennoe. *Trudy otdela drevnerusskoi literatury. Institut russkoi literatury (Pushkinskii dom)*. Moskva; Leningrad, 1965, pp. 132-142.
- Dubov I.V. Severo-Vostochnaia Rus v epokhu srednevekovia. Leningrad, 1982.
- Etnicheskie protsessy v sovremennom mire. Moskva, 1987.
- Etymolohichnyi slovnyk litopysnykh heografichnykh nazv Pivdennoi Rusi. Kyiv, 1985.
- Hashek Y. Pryhody bravoho soldata Shveika. Kyiv, 2009.
- Horielov M., Motsia O., Rafalskyi O. Ukrainska etnichna natsiia. Kyiv, 2012.
- Kliuchevskii V.O. Kurs russkoi istorii. Moskva, 1987, Band 1.
- Kostomarov N. I. Dve russkie narodnosti. *Sobranie sochinenii N.I. Kostomarova*. Sankt-Peterburg, 1903, Band 1, pp. 33-65.
- Kuchkin V.A. Formirovanie gosudarstvennoi territorii Severo-Vostochnoi Rusi v X-XIV vv. Moskva, 1984.
- Kungurov A. Kievskoi Rusi ne bylo ili chto skryvaiut istoriki. Moskva, 2012.
- Lebedev G.S. Epokha vikingov v Severnoi Evrope. Istoriko-arkheologicheskie ocherki. Leningrad, 1985.
- Lesman Iu.M. K teorii etnogeneza: etnogenez drevnerusskoi narodnosti. *Peterburgskii arkheologicheskii vestnik*. 1993, no. 6, pp. 93-109.
- Levkievskaiia E.E. Etnokulturnyi i iazykovoi stereotip ukraintsa v russkom soznanii. Ukraina i ukraintsy: obrazy, predstavleniia, stereotipy. *Russkie i ukraintsy vo vzaimnom obshchenii i vospitanii*. Moskva, 2008, pp. 149-161.
- Motsia O.P. Ukraintsy: narod i yoho zemlia (etapy stanovlennia). Kyiv, 2011.
- Nachalo russkoi gosudarstvennosti v IX veke i ee vozrozhdenie v pervoi chetverti VII veka. Briansk, 2012.
- Narysy istorii Rosii. Kyiv, 2007.
- Nosov E.N. Novyi vzgliad na vostochnoslavianskuiu tsivilizatsiiu. Kuzik B.N., Iakovets Iu.V. *Tsivilizatsii: teoriia, istoriia, dialog, budushchee. Istoki i vershiny vostochnoslavianskoi tsivilizatsii*. Moskva, 2008, Band IV, pp. 8-9.
- Novgorodskaia pervaia letopis starshego i mladshhego izvodov. Moskva; Leningrad, 1950.
- Oruell Dzh. 1984. Moskva, 1989.
- Paips R. Rossiia pri starom rezhime. Moskva, 2004.
- Plokhii S. Pokhodzhennia slovianskykh natsii. Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusi. Kyiv, 2015.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei. Band I: Lavrentievskaiia letopis i Suzdalskaia letopis po Akademicheskomu spisku. Moskva, 1962.
- Russkie. Moskva, 2003.
- Sedov V.V. Vostochnye slaviane v VI-XIII vv. *Arkheologiya SSSR*. Moskva, 1982.
- Shnirelman V.A. Natsionalisticheskii mif: osnovnye kharakteristiki (na primere etnogeneticheskikh versii vostochnoslavianskikh narodov). *Slavianovedenie*. 1995, no. 6, pp. 3-13.
- Svod drevnerusskikh pismennykh izvestii o slavianakh. Band I (I-IV vv.). Moskva, 1991.
- Tezisy o 300-letii vossoedineniia Ukrainy s Rossiei. Moskva, 1950.
- Tolochko A.P. Ocherki nachalnoi Rusi. Kyiv; Sankt-Peterburg, 2015.
- Tolochko P.P. Kiev i Novgorod v X-XIII vv. Istoricheskie ocherki. Kyiv, 2018.
- Tolochko P.P. Vid Rusi do Ukrainy. Kyiv, 1997.
- Ukraina ta Rosiia: problemy politychnykh i sotsiokulturnykh vidnosyn. Kyiv, 2003.
- Ukraina: khronolohiia rozvytku. Kyiv, 2009, Band 2.
- Tretiakov P.N. Finno-ugry, balty i slaviane na Dnepre i Volge. Moskva; Leningrad, 1966.
- Ukraintsy. Moskva, 2000.
- Vernadskii G.V. Nachertanie russkoi istorii. Sankt-Peterburg, 2000.
- Ianin V.L. Ocherki kompleksnogo istochnikovedeniia. Srednevekovi Novgorod. Moskva, 1997.
- Istoriia Ukrainy. Moskva, 2008.
- Ivanov V.V., Toporov V.N. K postanovke voprosa o drevnerusskikh otnosheniakh baltiiskikh i slavianskikh iazykov. Moskva, 1958.
- Yusova N. Henezys kontseptsii davnorusskoi narodnosti v istorychnii nautsi SRSR (1930-ti - persha polovyna 1940-kh rokov). Vinnytsia, 2005.
- Zelenin D.K. Vostochnoslavianskaia etnografiia. Moskva, 1991.
- Zhuravel A.V. "Zalese" kak vzgliad s drugoi storony "lesa". Vostochnaia Evropa v drevnosti i srednevekove. *XVIII chteniia pamiati chlen-korrespondenta AN SSSR V.T. Pashuto*. Moskva, 2006, pp. 66-70.